

Розділ I. ДИНАМІКА КУЛЬТУРИ. КУЛЬТУРНА ПАМ'ЯТЬ. КУЛЬТУРА ТА ТРАДИЦІЇ

Part I. DYNAMICS OF CULTURE. CULTURAL MEMORY. CULTURE AND TRADITIONS

УДК 130. 2

БОГИНЯ-МІСЯЦЬ У ВОСЬМИЧЛЕННІЙ СТРУКТУРІ ОРНАМЕНТІВ НА МИСКАХ ТРИПІЛЛЯ

Причепій Євген Миколайович – доктор філософських наук, професор,
Інститут культурології Національної академії мистецтв України, м. Київ
<https://orcid.org/0000-0002-5363-1004>
DOI: <https://doi.org/10.35619/ucpmk.v47i.715>
sharapann@ukr.net

Досліджено орнаменти з вісьмома символами, що розміщені по колу в мисках трипільців. Висловлено думку, що за ними приховується вісім фаз (божеств) Місяця. Розглянуто трактування символіки Місяця в наявних дослідженнях. Виділено два підходи: зведення Місяця до чоловічого божества (А. Голан) і жіночого (М. Гімбутас). Розглянуто два основних символи, якими позначали Місяць – змії і роги бика. Висунуто концепцію, за якою чотири фази світила (повний і новий Місяць та дві половини) у міфології трипільців фігурували як жіночі божества, а чотири фази між ними як чоловічі. Виділено символи орнаментів, що позначали жіночі і чоловічі божества. Ідентифіковано дві орнаментальні структури (семи- і восьмичленну), що передавали цикл Місяця. Розглянуто співвідношення цих структур і їх вияв у орнаментах мисок. Досліджено проблему єдності Богині, що втілювала Місяць і Богині, що втілювала космос. Зроблено висновок, що в орнаментах мисок зафіксовані міфологічні погляди трипільців, в центрі яких знаходилась Богиня-Місяць.

Ключові слова: орнамент трипільців, структури орнаментів, Місяць в архаїчній символіці, фази Місяця і божества.

Актуальність дослідження. Мальована кераміка енеолітичної культури, яка в Україні фігурує як трипільля, а в Румунії – кукутеня, є феноменом, що посідає важливе місце в доісторичній культурі людства. Вчені, зокрема українські, присвятили чимало праць дослідженню орнаментів цієї культури перших землеробів на нашій землі. Провідну роль у цих дослідженнях відіграють по праву археологи. Для них орнаменти фігурують швидше як факти, що дають можливість встановлювати просторові, часові та причинні зв'язки. До вивчення орнаментів трипільської кераміки прилучились також мистецтвознавці, що досліджують їх естетичний аспект. Хоча ті й інші піднімають проблему сенсу (семантики) цих орнаментів, але вона все ж таки не є для них основною. Це і низка інших факторів зумовили те, що семантика цих орнаментів залишається не достатньо розкритою. Загальних тверджень, на зразок того, що панує символіка змія, якому надається космологічне значення, достатньо. Відсутній конкретний аналіз символів, трактування яких узгоджені з трактуванням інших символів, що утворюють структури. Саме такий культурологічний аналіз, на нашу думку, відкриває шлях до проникнення в сенси, що приховують трипільські орнаменти. Їх вивчення розкриє духовний світ, в якому жили і творили наші далекі земляки.

Останні дослідження та публікації. Питання про роль Місяця в архаїчній символіці піднімалось багатьма дослідниками. Коротко зупинимось лише на деяких із них. Місяцю приділила значну увагу відома американська археологиня литовського походження М. Гімбутас (1921–1994 рр.). Дослідниця відзначала провідну роль жінки Богині в міфології неолітичних і енеолітичних культур народів, що населяли землі навколо Середземного моря (Сюди належала і трипільсько-кукутенська культура). В праці «Мова Богині» М. Гімбутас дає інтерпретацію символіки, що залишили ці культури. За її переконаннями, за всіма символами цих культур приховується Богиня: вона дає життя, втілює смерть і регенерацію. Богиня присутня скрізь – на небесах і на землі. Символи, що позначають богів-чоловіків, по суті відсутні в її дослідженні. В цьому ж дусі вона розглядає і символіку Місяця. Вчена відзначає, що символ Місяця появляється уже у верхньому палеоліті. Уже в той час, твердить вона, у зображеннях на стінах печер простежується зв'язок Місяця і бика [13; 280] – роги тварини мають форму місяця-серпа. Вчена підкреслює асоціативний зв'язок Місяця з такими символами як роги бика, зміями, спіраллю і відзначає, що ці асоціації тривають тисячоліттями і після палеоліту. У всіх цих символах вона вбачає вираження процесуальності, енергії, динамічності, бурління життєвої сили, властивих первісній Богині.

Із думками М. Гімбутас, якщо їх розглядати у загальній перспективі, можна погодитись. Якщо ж підходити конкретно до теми Місяця, то вони потребують уточнення. Вчена бачила зв'язок Богині з Місяцем, але вона не бачила, що ця богиня не лише пов'язана з Місяцем, а ототожнюється з Місяцем, що весь той динамізм, смерть і регенерація, що втілює Богиня, походить зі зміни циклів Місяця. Інше, більш суттєве доповнення полягає в тому, що М. Гімбутас не бачила того, що цикл Місяця ділився на вісім фаз, чотири з яких втілювали богині, а чотири боги. В цьому аспекті її концепція, згідно з якою всі символи, в тому числі і роги бика, є втіленням богині, є не зовсім коректною.

Радянсько-ізраїльський вчений А. Голан (1921–2007 рр.) у своїй книзі «Міф і символ» присвятив Місяцю окремий розділ «Бик-Місяць». Лейтмотивом цього розділу є думка про те, що Місяць втілює чоловіче божество. В його концепції Богиня неоліту втілювала небо, бог – підземелля, воду, низ взагалі. Втіленням чоловічої плідності був бик. «В неоліті землю втілював бог-чоловік. Земля характеризується плідністю. Бик підходить для втілення чоловічої продуктивної сили» [5; 54]. Він, поряд зі змієм, символізував підземелля, низ. Низ символізував і Місяць. Звідси тісний зв'язок бика, змія і Місяця, як втілень бога низу. Якщо М. Гімбутас абсолютизувала жіночість Місяця, то А. Голан, навпаки, підкреслює його чоловічу сутність. Він, як і Гімбутас, не бачив того, що Місяць відносно поділу фаз міг втілювати бога або богиню. Він також не помітив того, що жіноче божество Місяця було домінуючим. Важливим для нас є те, що дослідник, як і М. Гімбутас, вважав символами Місяця *бика* і *змія*.

Значний внесок у дослідження трипільської символіки і, зокрема, символіки Місяця внесли українські вчені. Не будемо аналізувати їх досягнення, адже такий аналіз проведено в праці «Енциклопедія трипільської цивілізації» [10]. Зупинимось лише на останніх дослідженнях.

Відомий дослідник трипільської символіки Т. Ткачук відзначає, що символи Місяця, особливо це стосується місяця-серпика, посідають чільне місце у цій символіці: «Найяскравішим у культурно-історичній спільності Трипілля-Кукутені... є місячне «кодування». Багато схем розпису цього часу містять місячні серпанки...» [11; 452]. Він виділяє три фази місячного циклу у трипільців: місяць у першій чверті, повний місяць, місяць в останній чверті (там же). Т. Ткачук різко протиставив традиційні методи дослідження символіки і семіотичний аналіз знаків. Він по суті вважає, що справжнє наукове дослідження починається з семіотичного аналізу. На наш погляд, цей аналіз справді відкриває одну з перспектив дослідження архаїчної символіки, але це лише одна і швидше за все не основна перспектива. Це видно хоча б з того, що цей метод не привів до справжнього прориву в дослідженні семантики цієї символіки.

Багато дослідників вважають, що змієвидна спіраль стосується місячної тематики. Цієї позиції дотримується і українська археологиня Н. Бурдо, яка вважає, що спіраль символізує місяць і з часів палеоліту відтворює «безкінечне становлення, притаманне нічному світилу» [1; 57, 78].

Досить змістовне дослідження мистецтвознавчого аспекту трипільських орнаментів здійснила Наконечна-Годенко О.П. Приєднуємось до її висновку стосовно поєднання традиційних та нових методів дослідження. «Вважаємо, – пише вона, – що традиційні методи себе не вичерпали, вони лише мають збагатитися новими прийомами та аспектами дослідження, зокрема структурно-аналітичними» [4; 58]. Автор справедливо відзначає, що «трипільський орнамент являє собою знаково-символічне мистецтво давнини, яке мало, насамперед, змістовий, ідеологічний, магічний вимір, а вже потім виконувало функцію декору [4; 101]. Слід також відзначити значну роботу дослідниці з класифікації трипільських орнаментів і уніфікації їх термінології, що виводить її роботу за рамки мистецтвознавчого аспекту.

Досягненням вітчизняних учених вважаємо те, що вони виділили змієно-спіральний мотив як основний мотив трипільської символіки і пов'язали його з місячною тематикою. Недоліком цих досліджень є те, що ці твердження залишаються на рівні інтуїтивного проникнення. Вони не засновані на конкретному аналізі семантики символів, яка б підсилила такі висновки.

Мета дослідження полягає в тому, щоб довести, що за восьмичленими структурами орнаментів трипільських мисок приховується восьмифазовий цикл Місяця, чотири символи якого передають богинь, а чотири інші – богів. У ширшому аспекті прагнемо довести, що за цим трипільським орнаментом приховується Богиня-Місяць, яка може виступати і в якості Богині, що втілює космос.

Методом дослідження трипільських орнаментів є структурний метод, сутність якого полягає в тому, що структура приймається як відносно стійке, незмінне утворення у порівнянні з елементами, з яких вона утворена. В даному дослідженні під структурами розуметься кількість і упорядкованість фаз Місяця, сфер космосу і божеств, що їх втілюють

Виклад матеріалу. Богиня-Місяць і Богиня-космос. Автор уже досліджував восьмичленні структури на мисках та об'ємному посуді трипілля [14]. Там ми дійшли висновку, що ці структури символізують пантеон божеств трипільців. Цей пантеон, на нашу думку, складався з чотирьох богинь і чотирьох богів, символи яких у структурі орнаментів розміщені почергово. При цьому символи богинь,

що відігравали провідну роль у міфології первісних землеробів, були значно більші, ніж символи богів. У деяких випадках символи богів могли взагалі випускатись і структура ставала чотиричленною. Дальше дослідження трипільської символіки та орнаментів привело до висновку, що визначальну роль у них відігравала Богиня-Місяць. У даній статті зроблено спробу проаналізувати восьмичленну структуру орнаментів трипільського посуду під кутом зору втілення в них символіки Богині-Місяця.

Місяць посідав особливе місце у світогляді давніх людей. Нас може дивувати, що у міфології первісних землеробів Місяць, а не Сонце був основним божеством і при цьому божеством жіночої статі. Така його роль пояснюється рядом факторів. Ймовірно головним був той, що сидеричний цикл Місяця (приблизно 28 діб) і фізіологічний цикл жінки збігались. Цей факт в очах первісних людей підносив жінку до рівня космічної істоти. З іншого боку, Місяць, набувши статусу жінки, культ якої панував у цьому суспільстві, підносився над іншими світилами. Цей вплив підсилювався тим, що цикл Місяця був зручним мірилом часу. Сім днів циклу Місяця – тиждень, чотири тижні – місяць. 13 місяців – рік. До того ж первісні люди встановили, що цикл Місяця може бути мірилом циклу інших світил: Меркурій – приблизно 3 цикли = $(88:28)$, Сонце – $13 = (365:28)$, Венера – $8 = (224:28)$ [9]. Все це підносило Місяць над іншими світилами, які фігурували в якості божеств. Він (себто Богиня-Місяць) вважався гарантом небесної гармонії.

Розглянуті чинники зумовили те, що Богиня-Місяць посідала провідне місце в архаїчній символіці. Цим і пояснюється увага до нього дослідників. Недоліком їх надбань є те, що вони в своїй інтерпретації символіки Місяця не брали до уваги його фаз. А. Голан взагалі не бачить цих фаз. М. Гімбутас наводить їх, але не вбачає в них божеств різної статі. Те ж саме можна сказати і про Т. Ткачука, який виділяє три фази світила, але не бачить того, що за ними приховуються божества. Звідси і така суперечливість в інтерпретації символіки Місяця: А. Голан бачить у ньому лише чоловіче божество, а М. Гімбутас лише жіноче, Т. Ткачук взагалі розглядає ці фази швидше як астрономічні явища. Насправді ж Богиня-Місяць була жіночим божеством, що включала чотири чоловічі і чотири жіночі фази (божества). За нашою гіпотезою, що буде розглянута пізніше, цими фазами були: 1 фаза (чоловіче божество – Ч) – місяць-молодик; 2 фаза (жіноче божество – Ж) – половина молодого місяця; 3 фаза (Ч) – місяць від половини до повного; 4 фаза (Ж) – повний місяць; 5 фаза (Ч) – місяць від повного до половини старого; 6 фаза (Ж) – половина старого місяця; 7 фаза (Ч) – старий місяць-серпик; 8 фаза (Ж) – новий місяць (зміна старого молодим) (До речі, сучасні астрономи також ділять цикл місяця на вісім приблизно таких фаз). Вісім фаз можна бачити на цьому артефакті (рис. 1, Габашести, Румунія, 4400 – 4200 р. до н. е). Тут темними кружками позначено жіночі фази місяця (повний і новий місяць, та два півмісяці), а рогами – чоловічі (М. Гімбутас, яка наводить цей рисунок як цикл Місяця, не бачить у ньому поділу на чоловічі і жіночі фази).

Рис. 1

Сказаним, однак, не пояснюється вся складність символіки Місяця. Згідно з нашою гіпотезою, у міфології первісних людей, зокрема і перших землеробів, важливу роль відігравала також Богиня, що втілювала космос. Цю Богиню-космос (її Тіло) вони ділили на сім сфер, кожна з яких відповідала певній частині Тіла Богині. Сфери космосу і частини Тіла Богині втілювали чоловічі і жіночі божества. Якщо сферу позначити через sph (від лат. sphere – сфера), то цей поділ мав такий вигляд: 1 sph (Ч – чоловіча) – підземні води (ноги Богині); 2 sph (Ж-жіноча) – підземелля (сідниці); 3 sph (Ч) – поверхня землі (пояс); 4 sph (Ж) – сфера життя (живіт); 5 sph (Ч) – піднебесся, хмари (шия); 6 sph (Ж) – небеса, сім планет (голова Богині); 7 sph (Ч) – зоряне небо (череп, коси). Жіночі (2, 4, 6) сфери були основними, чоловічі могли випускати і космос набував тричленного вигляду – земля, сфера життя і небеса. Таким він часто фігурує у міфології багатьох первісних народів. Для нас тут важливим є те,

що кількість божеств, що втілювала космос, утворювала семичленну структуру, яка разом із самою Богинею-космосом ставала восьмичленною структурою.

Восьмичленна структура Богині-космосу збігалась із відповідною структурою Богині-Місяця. Важко сказати, хто кого зумовив: чи вісім фаз (божеств) Місяця зумовили (1+7) божеств, що втілювали космос чи навпаки. В кожному випадку така збіжність фіксується у символіці. Очевидно давні люди розглядали Богиню Місяця як одну з втілень Богині космосу. Цим ймовірно пояснюється те, що давні люди могли для позначення фаз Місяця використовувати символи, якими позначали і сфери космосу. Збіжністю Богині-Місяця і Богині-космосу очевидно пояснюється і те, що цикл Місяця передавався не лише восьмичленною, а й семичленною структурою символів. Таку структуру можна бачити на цьому горщику з с. Майданецьке (рис. 2).

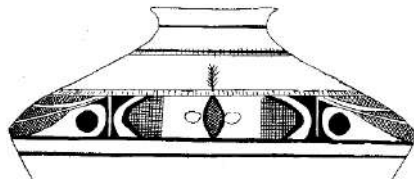

Рис. 2

Тут вертикально розташовані смуги, що, на нашу думку, передають сфери космосу. Найнижча вузька смуга (1 sph) позначає підземні води. Темна смуга з символікою Місяця передає сферу підземелля і сідниці Богині (2 sph). Умовна драбинка вище – 3 sph. Дерево розміщене на сфері життя (4 sph). Наступна драбинка – піднебесся (5 sph), широка біла смуга – небеса (6 sph) і найвища чорна лінія символізує зоряне небо (7 sph). Символіка Місяця розміщена на 2 sph, на яку припадають сідниці і вульва Богині. Тут білими місяцями-серпиками з обох боків зображені місяць-молодик і старий місяць – 1 і 7 чоловічі фази місяця. Половини сітчастих кругів символізують половини молодого і старого місяців (2 і 6 жіночі фази). Білі малі кружечки ближче до центру – місяць у 3 і 5 чоловічих фазах, і «лінзочка» у центрі – 4 жіноча фаза. Остання, як і дві попередні жіночі фази, позначена сіткою. Чоловічі символи позначені білим кольором, жіночі – сіткою. Отже, перед нами семичленна структура, яка, на нашу думку, передає цикл Місяця.

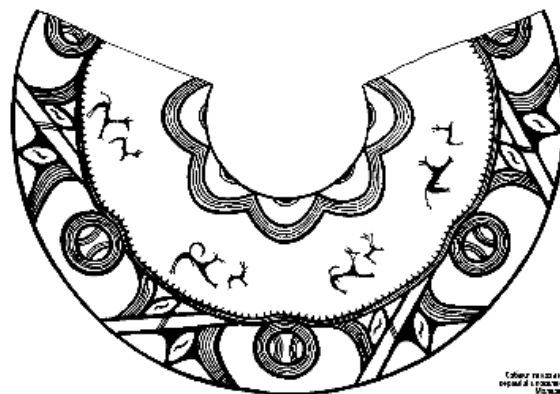

Рис. 3

На питання, де дівся новий місяць (8 жіноча фаза) відповідь прихована у «лінзочці». Вона мовби поєднує в собі 4 і 8 фази. Це добре видно з орнаменту (рис. 3) на горщику з Молдови. Тут у нижній сфері також розміщені семичленні структури циклу Місяця. Ці структури відділені одна від одної косими відрізками. В кожній структурі з обох боків зображені малі овали зі змійками – символами Місяця (1 і 7 фази). Ближче до центру з обох боків розміщені концентричні дуги (2 і 6 фази). Ще ближче – білий простір з обох боків від кола (3 і 5 фази). В центрі концентричними кругами зображено 4 фази. В середині круга розміщені дві концентричні дуги протилежного спрямування. Так, на нашу думку, передано кінець старого і початок молодого місяця – 8 фаза. Отже, в середньому символі, що передає повний місяць, суміщено дві фази – 4 і 8. Тут білий колір також позначає богів, а богинь передано концентричними лініями. З цього орнаменту випливає, що семичленна структура Місяця в потенції є восьмичленною (про це детальніше мова йтиме пізніше).

Семантика символіки восьмичленних орнаментів на мисках. Восьмичленні структури (орнаменти з восьми певним чином організованими символами) часто присутні на мисках трипілля. Ці орнаменти можна розділити на два типи. Один простіший, інший – дещо складніший. Перший утворений з двох символів, кожен з яких повторюється чотири рази. В орнаментах ці символи розміщені почергово. Розглянемо лише ті з них, символіка яких дає підставу вбачати в них цикл

Місяця. На мисці з с. Майданецьке (рис. 4) двома символами, що повторюються чотири рази, є дві хвилясті лінії і вигнута дугою фігура з гострим кінцем. Дві хвилясті лінії такого типу дослідники визначають як символи води або як змії. Якщо їх розглядати як зміїв, то вони мають відношення до Місяця. Ця здогадка підсилюється, якщо ідентифікуємо гостру фігуру як ріг бика (чи фрагмент місяця-серпа?) Якщо взяти до уваги, що подібні хвилясті лінії у розглянутих далі орнаментах, розміщені на символах богинь, а «ріг» ідентифікується як символ бога-чоловіка, то даний орнамент можна розглядати як втілення восьми фаз (божеств) Місяця.

На мисці з с. Кошелівці (рис. 5) зображений косий хрест, утворений пучками ліній. Між його променями розміщені чотири пташки, що подібні до місяця-серпика. На нашу думку, пташки-серпики символізують чоловічу четвірку символів, а чотири промені з пучків ліній – жіночу. Концентричні фігури, як правило, символізують богинь (Богиня була сімкою або вісімкою, тобто складалась із семи або восьми божеств. Тому символи богинь часто утворювались із концентричних ліній).

Орнамент на мисці з Вихватинського могильника (рис. 6) утворений з чотирьох овалів і променів прямого хреста. Якщо врахувати, що овали за розміром значно більші, ніж промені хреста, і що вони (це буде показано в наступних прикладах), як правило, символізували богинь, то промені хреста можна трактувати як символи богів (чоловічих фаз), а овали – богинь (жіночих). «Змії» в овалах додатковий аргумент для того, щоб вбачати зв'язок символів із Місяцем.

Рис. 4

Рис. 5

Рис. 6

Рис. 7

Наступні орнаменти також утворені з восьми символів, однак їх склад дещо інший. Вони включають чотири однакові символи, що менші за розміром і розміщені на периферії (біля вінчиків миски). Чотири інші символи, що, як правило, мають вигляд кіл і овалів, більші за розміром. Крім цього, вони поділені на два класи: два з овалів більші за розміром, два кола значно менші. Якщо прийняти гіпотезу, що за цими символами приховано вісім фаз Місяця, то можна допустити, що чотири менших символи, розміщені на периферії (вони часто мають вигляд місяця-серпика), символізують богів, а два овали і два кола – богинь. Можна також допустити, що поділ цих останніх жіночих символів на двох більших і двох менших (при цьому більші зображені один навпроти одного і менші так само) відображає повний та новий місяць (4 і 8 фаз) і половину молодого та половину старого місяців (2 і 6 фаз).

Розглянемо з цієї позиції деякі восьмичленні орнаменти мисок. На мисці з поселення Черкасів Сад (рис. 7) зображено два великі овали і два менші кола, розміщені між ними. Великі овали позначені хвилястими лініями, що можуть позначати зміїв і, отже, можуть мати відношення до Місяця. Між цими фігурами біля вінчиків розміщені білі знаки, що подібні до місяців-серпиків. За нашою концепцією, чотири місяці-серпики позначають чоловічі фази (богів), а більші фігури – богинь. З неї також можна зробити висновок, що овалами позначені повний і новий місяць (4 і 8 фаз), які очевидно фігурують як основні богині, а колами – богині, що позначають половини місяців (2 і 6 фаз). Подібний до цього є орнамент артефакту з Петрен (рис. 8). Відмінність полягає лише в тому, що тут у малих колах розміщені дуги протилежного спрямування. Такі дуги присутні на символах Місяця (рис. 3). Так, ймовірно, позначена 8 фаза і по симетрії з нею так само позначена 4 фаза. Ці дуги фігурують як умовні очі, які разом із середньою лінією надають кругам подобу облич (Як буде показано далі, символам фаз Місяця іноді надавали вигляд образів божеств). Отже, два великі овали зі зміями та два менші кола цих двох рисунків інтерпретуємо як фази богинь, а чотири місяці-серпики між ними – фази богів.

Рис. 8

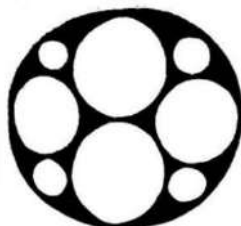

Рис. 9

Рис. 10

Рис. 11

Орнамент миски з с. Кудринці (рис. 9) утворений з двох більших і двох дещо менших кіл та чотирьох малих кіл. Великі кола, розташовані один проти одного, ймовірно символізують 4 і 8 фази, менші – 2 і 6 фази. Між ними розміщені чотири кола, що очевидно символізують чоловічі божества (1, 3, 5, 7 фази). Такий висновок робимо на підставі того, що божества у символіці часто зображали у вигляді кіл і, виходячи з їх упорядкування, в структуру.

На орнаменті миски (рис. 10, колекція Платар) двом великим овалам, на яких зображені хвилясті лінії-змії, надано подобу людських обличь. Один овал позначений двома «очима», інший – трьома. Очі в архаїчній символіці могли фігурувати як божества; різниця в кількості очей ймовірно символізувала різницю в статусі богинь, що позначені овалом. У двох менших колах зображені прямі хрести (Хрест у колі є символом місяця. Цієї точки зору дотримується і Т. Ткачук [11]. Він досить аргументовано заперечив позицію російського історика Б. Рибаківа, який вбачав за цим символом сонце)/ Виходячи з цього, вважаємо, що двома овалами і двома меншими колами позначені богині циклу Місяця. Між цими фігурами біля вінчиків розміщені чотири темні цятки, обведені лініями. Їх важко ідентифікувати, але за місцем розташування це мають бути символи богів-чоловіків, а восьмичленна структура загалом передає божеств циклу Місяця.

Орнамент миски з с. Конівка (рис. 11 і) утворений з двох більших і двох дещо менших овалів, позначених зм'яма, і чотирьох малих овалів, розміщених біля вінчиків між ними. Двом більшим овалам, що ймовірно символізують 4 і 8 фази світила, умовні очі (місяці-серпиками у вищій частині овалів) надають подобу людських обличь. Два менші овали (2 і 6 фази) позбавлені «очей». Але вони містять місяць-серпик у верхній частині овалів. Місяці-серпиками присутні і при моделюванні умовних обличь менших овалів – символів чоловічих фаз. Місячна символіка, отже, присутня у всіх восьми символах, що яскраво демонструє причетність цієї структури до восьми фаз циклу Місяця. При аналізі цього рисунку слід звернути увагу на те, що великі овали (символи 4 і 8 фази) по суті з'єднані. Концентричні лінії, з яких утворені ці овали, не розмежовують їх. Унаслідок цього утворився один великий овал із двома групами символів. Інтерпретацію поєднання двох овалів в один буде розглянуто пізніше.

Досить незвичним і знаковим для інтерпретації орнаментів із восьмичленних структур є орнамент цієї миски з колекції Платар (рис. 12). Тут замість символів у семи випадках зображені умовні обличчя. Чотири з них однакові з ротами, позначеними місяцями-серпиками. Три інші мають вигляд подібний до фігурок з орнаменту (рис. 10), а четверта фігура є видовженим ромбиком чи, можливо, «лінзочкою». Чотири однакові фігурки, позначені місяцями-серпиками, ідентифікуємо як символи богів. Підставою для цього є роти-серпиками і те, що ці фігурки менші і розташовані біля вінчиків. Три інші фігурки, дві з яких позначені зм'яма, можна трактувати як символи богинь. Такий висновок випливає з того, що в інших орнаментах подібні фігури були ідентифіковані як символи богинь. Що стосується восьмого символу, то тут можливі два варіанти: це може бути або «лінзочка» і тоді вона входить у восьмичленну структуру як позначення повного Місяця, або ж ромбик, який також є символом богинь і, отже, може бути четвертим жіночим символом.

Цей орнамент є досить показовим для інтерпретації символіки на мисках. Він наочно демонструє, що за символами восьми фаз Місяця приховуються боги, яким надано подобу людських обличь. Слід відзначити, що подоба обличь притаманна символам й інших орнаментів (рис. 10, 11). Звідси випливає однозначний висновок, що орнаменти трипільського посуду мають, насамперед, змістовну, інформаційну функцію, що ці орнаменти фіксували світоглядно-міфологічні погляди давніх людей, були їх «іконами», яких «малювали» і «впізнавали». Ця їх функція органічно поєднувалася з їх естетичним та можливо обрядовим значенням.

Рис. 12

Рис. 13

Рис. 14

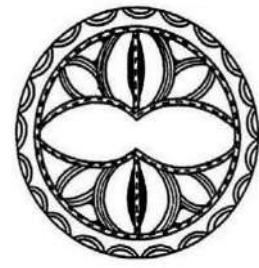

Рис. 15

Наступні орнаменти можна зрозуміти, якщо прийняти, що цикл місяця виражався як у восьмичленній, так і в семичленній структурі. В останньому випадку богиня 4 фази ототожнювалась з богинею 8 фази. В орнаментах на мисках ця збіжність сімки і вісімки виявлялась у тому, що фаз Місяця (символів, розміщених по колу миски) було вісім, а божеств – сім. Щось подібне можна спостерігати на

орнаменті миски з с. Варварівка (рис. 13). Орнамент утворений з чотирьох малих фігурок біля вінчика, подібних до чоловічих фігурок із рис. 13 (тільки без серпиків-ротиків), двох овалів із «лінзочками» і великого овалу з умовним змієм. Якщо йти по колу, то орнамент утворений з восьми символів (восьми фаз місяця). А по суті божеств у ньому сім: великий овал, що фігурує як дві фази, включає одне божество. Ймовірно так підкреслена тотожність 4 і 8 фаз (божеств) місяця. Ця ж ідея, на нашу думку, виражена в орнаменті миски з с. Томашівка (рис. 14). Тут символами богинь є два великі овали і два малі краплеподібні овали, що розміщені між ними. Символами богів є маленькі овали, розміщені обабіч краплеподібних овалів. Два великі овали з'єднані умовним змієм. Цим підкреслено, що божество цих овалів одне і те ж.

На орнаменті миски з Більча Золотого (рис. 15) овали, розміщені по колу, чітко діляться на чоловічі (менші) і жіночі (більші). Два більші (жіночі) овали з'єднані в один. Унаслідок чого восьмичленна структура стала семичленною. Виходячи зі сказаного вище, це поєднання можна інтерпретувати як поєднання сімки божеств і вісімки фаз Місяця.

У наступних орнаментах, на нашу думку, проводиться ідея, згідно з якою два з'єднані овали (4 і 8 фази) семичленної структури могли розглядатися як зменшена копія циклу Місяця загалом. Іншими словами, богиня цього з'єданого овалу є подобою (іпостассю) Богині Місяця в цілому, тобто перша є мікрокосмом, що повторює макрокосм. Ідея макро- і мікрокосму притаманна архаїчній символіці і міфології. Так, жіночі божества підземного, земного і небесного світів розглядалися як мікрокосми у ставленні до світу-космосу взагалі. Очевидно, що і богиня 4 фази Місяця в семичленній структурі (на рис. 2 вона позначена «лінзочкою») розглядалися як копія Богині-Місяця загалом.

Рис. 16

Рис. 17

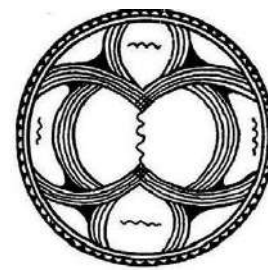

Рис. 18

Ідея повторення мікрокосмом макрокосму лежить в основі орнаменту з с. Стіна (рис. 16). Він утворений з чотирьох овалів, розташованих по колу. Це символи богинь (символи богів випущені). Менші овали містять фігурки, подібні до «лінзочок». Два більші овали з'єднані в один. Однак змійки (символи божеств) присутні в кожному з двох «відкритих» овалів. Отже, тут не йдеться про зведення вісімки до сімки, як це мало місце в орнаментах рис. 14-16. Крім двох змійок у з'єднаних овалах присутні чотири концентричні кружечки, що символізують богинь нижчого статусу (богинь, які притаманні богині з'єданого овалу). Для розгадки сенсу прихованого в цій символіці, варто звернути увагу на те, що ці дві з'єднані сфери поділені умовними змійками на три підсфери, в яких чотири кружечки розміщені за структурою $1+(1+1)+1$. У середній підсфері, що імітує поділ на дві менші сфери (!), розміщені дві богині (два кружечки) – $(1+1)$. Очевидно, що ці два з'єднані овали з божествами-кружечками $1+(1+1)+1$ повторює по структурі орнамент загалом. У ньому також у трьох овалах, якщо рахувати, що два овали з'єднані, розміщені чотири богині за формулою $1+(1+1)+1$. Отже, відношення символіки з'єданого овалу до символіки орнаменту в цілому відповідає відношенню мікрокосму до макрокосму. Богиня з'єднаних овалів (4 фази) повторює Богиню-Місяць загалом.

Ймовірно в цьому ж ключі слід інтерпретувати орнамент (рис. 17) із с. Томашівка. Основне місце в ньому посідають два великі овали, утворені з концентричних ліній. Їх концентричні лінії в середині не змикаються, що дає підставу вважати їх не двома, а одним овалом (одним простором). У кожному з них міститься змійка – символ Місяця. Два менші краплеподібні овали, розміщені між ними, позначені чорними цятками. Ці чотири фігури можна вважати жіночими фазами (божествами) Місяця. Між жіночими символами розміщені чотири місяці-серпиків, що символізують чоловічі фази (божества). Ці символи орнаменту вкладаються в модель восьмичленного циклу з двома з'єднаними овалами. Однак у з'єднаних овалах міститься третій овал, утворений з концентричних ліній (жіночий символ!) Якщо врахувати, що середній овал містить ознаки поділу на два овали, то структура овалів набуває вигляду – $1+(1+1)+1$. Ця структура подібна структурі жіночих символів орнаменту загалом, тобто є мікрокосмом у ставленні до макрокосму.

Подібним до розглянутих є також орнамент миски з с. Варварівка (рис. 18). Як і в орнаменті рис. 16, тут присутні лише овали, що позначають богинь. Два з'єднані овали демонструють структуру $1+(1+1)+1$. Дopusкаємо дискусійність запропонованої інтерпретації орнаментів (рис. 16-18), однак їх структурна подібність свідчить про те, що за структурою $1+(1+1)+1$ приховувалась якась важлива світоглядна ідея.

Рис. 19

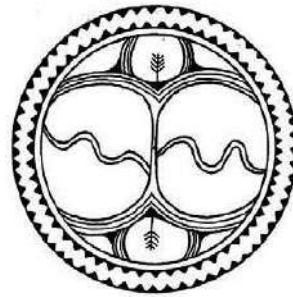

Рис. 20

Два наступні орнаменти: один (рис. 19) із с. Варварівка, інший (рис. 20) із Косенівки, досить подібні. Відмінність полягає лише в тому, що перший є семичленною структурою (два овали з'єднані), а другий – восьмичленною (овали не з'єднані). Вони мов би демонструють тотожність семи- і восьмичленною структур. Символи богів-чоловіків у даних орнаментах відсутні. Ці орнаменти цікаві тим, що в менших овалах розміщені образи дерев. Дерево – символ, яким трипільці позначали сферу життя (4 sph космосу). Якщо кругові восьми- чи чотиричленні структури (при відсутності богів) передають фази місяця і божеств цих фаз, то дереву здавалося б немає місця в цій структурі. Вважаємо, що пояснення наявності дерева в орнаменті, що передає цикл місяця, слід шукати у збіжності структур божеств Богині Місяця і Богині космосу. Сімка/вісімка божеств Місяця корелювала (накладалась, збігалась, ототожнювалась) із сімкою/вісімкою божеств космосу. Ймовірно існувала одна і та ж сімка/вісімка божеств, яка накладалась на сфери космосу і на фази місяця. Тому одна і та ж богиня могла позначати сферу життя (4 sph, символ дерево) і повний місяць (4 фаза, символ «лінзочка»). Звідси випливає, що і при передачі циклу фаз місяця могли замість «лінзочки» (рис. 13, 15) вживати символ дерева. Цим, на нашу думку, можна пояснити те, що в орнаменті, що передає цикл місяця, присутні символи, що стосуються сфер космосу.

Висновки. Ми розглянули основні варіанти восьмичленних структур орнаментів мисок трипільця. За ними, за нашою гіпотезою, приховані фази і божества циклу Місяця, богиня якого відігравала провідну роль в міфології жителів цієї культури. Висловлена гіпотеза відкрила перспективу інтерпретації ряду орнаментів мисок трипільців. Вона може слугувати ключем для розуміння інших орнаментів трипільської кераміки.

Рисунки подані за джерелами

1. Gimbutas M. The Language of Goddess. (1st edition). New York : Thames & Hudson, 2001 (рис. 1).
2. Годенко-Наконечна О. П. Трипільська орнаментика: типологізація, інтерпретація, семантичні, художні та функціональні особливості: дис... канд. миств.: Київ, 2017 (рис. 6, 7, 9, 11, 13-20).
3. Енциклопедія трипільської цивілізації [редкол. : Л.М. Новохатько (гол.), М.І. Сенченко, Т.І. Іжевська, С.О. Тарута та ін.]. Київ : Укрполіграфмедіа, 2004. Т. 2 / Ред. С. Ляшка, Н. Бурдо, М. Відейка. 654 с. (рис. 4, 10, 12).
4. Мицик В.Ф. Священна країна хліборобів. Київ : Такі справи, 2006. 262 с. (рис. 2, 3, 5, 8).

Illustrations are taken from books

1. Gimbutas M. The Language of Goddess (1st edition). New York : Thames & Hudson, 2001 (rys. 1).
2. Hodenko-Nakonechna O.P. Trypilska ornantyka:typolohizatsiia, interpretatsiia, semantychni, khudozhni ta funktsionalni osoblyvosti. Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata mystetstvoznavstva, Kyiv, 2017 (rys. 6, 7, 9, 11, 13-20)
3. Entsyklopediia trypilskoï tsyvilizatsii [redkol.: L.M. Novokhatko (holova), M.I. Senchenko, T.I. Izhevsk, S.O. Taruta ta in.]. Kyiv : Ukrpolihrafmedia, 2004. T. 2 / Red. S. Liashka, N. Burdo, M. Videika. 654 s. (rys. 4, 10, 12).
4. Mytsyk V.F. Sviashchenna kraina khliborobiv. Kyiv : Taki spravy, 2006. 262 s. (rys. 2, 3, 5, 8).

Список використаної літератури

1. Бурдо Н.Б. Декоративне мистецтво доісторичної епохи : Енеоліт. *Історія декоративного мистецтва України*. У 5 т. [гол. ред. Г. Скрипник]; НАНУ, ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. Київ, 2010. Т. I. С. 47-88.
2. Буткевич Л.М. История орнамента (з іл.) Москва : Владос, 2008.

3. Відейко М.Ю. Ранні знакові системи (Трипілля А-VI-VII) *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Київ, 2004. С. 459-462.
4. Годенко-Наконечна О.П. Трипільська орнаментика: типологізація, інтерпретація, семантичні, художні та функціональні особливості: дис... канд. миств., Київ, 2017.
5. Голан А. Миф и символ. 2-е изд. Москва : Русслит, 1994.
6. Енциклопедія трипільської цивілізації [редкол. : Л.М. Новохатько (гол.), М.І. Сенченко, Т.І. Іжевська, С.О. Тарута та ін.]. Київ : Укрполіграфмедіа, 2004. Т. 1 / Ред. М. Відейка, Н. Бурдо. 704 с.
7. Енциклопедія трипільської цивілізації [редкол. : Л.М. Новохатько (гол.), М.І. Сенченко, Т.І. Іжевська, С.О. Тарута та ін.]. Київ : Укрполіграфмедіа, 2004. Т. 2 / Ред. С. Ляшка, Н. Бурдо, М. Відейка. 654 с.
8. Нікіщенко Ю. І., Пустовалов С. Ж. Про походження орнаменту та ранні етапи його розвитку. *Наук. зап. НАУКМА*, 2012. Т. 127.
9. Причепій Є.М. Богиня-Космос і сімка божеств у первісних міфологічних уявленнях. Київ : Ін-т культурології НАМУ, 2018.
10. Ткачук Т.М. Історія досліджень змістового значення трипільсько-кукутенської орнаментики. *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Т. 1. Київ, 2004. С. 434 – 451.
11. Ткачук Т.М. Мальований посуд трипілля-кукутень (етапи VII-II-у II), як джерело вивчення світосприймання давнього населення. *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Т. 1. Київ, 2004. С. 451-445.
12. Элиаде М. Шаманизм: архаические техники экстаза. Київ : София, 2000. 480 с.
13. Gimbutas M. The Language of Goddess. (1st edition). New York : Thames & Hudson, 2001.
14. Prychepii Y.M. Eightmembered structures of ornaments on bowls and pots of Trypillians. *zb. Interdisciplinary Cultural and Humanities Review*, Kyiv, 2023. Т. 2. № 2.

References

1. Burdo N. B. Dekoratyvne mystetstvo doistorychnoi epokhy : Eneolit. Istoriiia dekoratyvnoho mystetstva Ukrainy. U 5 t. [hol. red. H. Skrypnyk]; NANU, IMFE im. M.T. Rylskoho. Kyiv, 2010. Т. I. S. 47-88.
2. Butkevych L.M. Ystoryia ornamenta (z il.) Moskva : VladoS, 2008.
3. Videiko M. Yu. Ranni znakovi systemy (Trypillia A-VI-VII) Entsyklopediia trypillskoi tsyvilizatsii. Kyiv, 2004. S. 459-462.
4. Hodenko-Nakonechna O.P. Trypilska ornamentyka: typolohizatsiia, interpretatsiia, semantychni, khudozhni ta funktsionalni osoblyvosti: dys... kand. mystv., Kyiv, 2017.
5. Holan A. Myf y symvol. 2-e yzd. Moskva : Russlyt, 1994.
6. Entsyklopediia trypillskoi tsyvilizatsii [redkol. : L.M. Novokhatko (hol.), M.I. Senchenko, T.I. Izhevskia, S.O. Taruta ta in.]. Kyiv : Ukrpolihrafmedia, 2004. Т. 1 / Red. M. Videika, N. Burdo. 704 s.
7. Entsyklopediia trypillskoi tsyvilizatsii [redkol. : L.M. Novokhatko (hol.), M.I. Senchenko, T.I. Izhevskia, S.O. Taruta ta in.]. Kyiv : Ukrpolihrafmedia, 2004. Т. 2 / Red. S. Liashka, N. Burdo, M. Videika. 654 s.
8. Nikishenko Yu. I., Pustovalov S. Zh. Pro pokhodzhennia ornamentu ta ranni etapy yoho rozvytku. *Nauk. zap. NaUKMA*, 2012. Т. 127.
9. Prychepii Ye. M. Bohynia-Kosmos i simka bozhestv u pervisnykh mifolohichnykh uiavlenniakh. Kyiv : In-t kulturolohii NAMU, 2018.
10. Tkachuk T.M. Istoriiia doslidzhen zmistovoho znachennia trypillsko-kukutenskoii ornamentatsii. Entsyklopediia trypillskoi tsyvilizatsii. Т. 1. Kyiv, 2004. S. 434 – 451.
11. Tkachuk T.M. Malovanyi posud trypillia-kukuten (etapy VII-II-u II), yak dzherelo vyvchennia svitospriimannia davnoho naseleennia. Entsyklopediia trypillskoi tsyvilizatsii. Т. 1. Kyiv, 2004. S. 451-445.
12. Элиаде М. Шаманизм: архаические техники экстаза. Kyiv : Sofyia, 2000. 480 с.
13. Gimbutas M. The Language of Goddess. (1st edition). New York : Thames & Hudson, 2001.
14. Prychepii Y.M. Eightmembered structures of ornaments on bowls and pots of Trypillians. *zb. Interdisciplinary Cultural and Humanities Review*, Kyiv, 2023. Т. 2. № 2.

THE MOON GODDESS IN THE EIGHT-MEMBERED STRUCTURE OF ORNAMENTS ON TRIPILLIA BOWLS

Prychepiy Yevhen – Doctor of Philosophy, Professor, Institute of Cultural Studies of the National Academy of Arts of Ukraine, Kyiv

Ornaments with eight symbols placed in a circle in the bowls of Trypillians were studied. The opinion has been expressed that the eight phases (deities) of the Moon are hidden behind them. The interpretation of the symbolism of the Moon in existing studies is considered. Two approaches are distinguished: reducing the Moon to a male deity (A. Golan) and a female deity (M. Gimbutas). Two main symbols used to mark the Moon are considered – snakes and bull horns. The concept was put forward, according to which the four phases of the light (full and new moon and two halves) appeared as female deities in the mythology of the Trypillians, and the four phases between them – as male. Symbols of ornaments that denoted female and male deities are highlighted. Two ornamental structures (seven- and eight-membered) were identified that conveyed the cycle of the Moon. The relationship between these structures and their manifestations in the ornaments of bowls is considered. The problem of the unity of the Goddess who embodied the Moon and the Goddess who embodied the cosmos was studied. It was concluded that the mythological views of the Trypillians were recorded in the ornaments of the bowls, in the center of which was the Moon Goddess.

Key words: ornament of the Trypilians, structures of ornaments, Moon in archaic symbolism, phases of the Moon and deities.

UDC 130. 2

THE MOON GODDESS IN THE EIGHT-MEMBERED STRUCTURE OF ORNAMENTS ON TRIPILLIA BOWLS

Prychepiy Yevhen – Doctor of Philosophy, Professor,
Institute of Cultural Studies of the National Academy of Arts of Ukraine, Kyiv

Ornaments with eight symbols placed in a circle in the bowls of Trypilians were studied. The interpretation of the symbols of the Moon in existing studies is considered. Two approaches are distinguished: reducing the Moon to a male deity (A. Golan) and a female deity (M. Gimbutas). Two main symbols used to mark the Moon are highlighted – snakes and bull horns. The structural method was used to study the ornament. An eight-membered structure was identified. The opinion is expressed that the eight phases (deities) of the Moon are hidden behind the eight symbols of the ornaments of the bowl. The concept was put forward, according to which the four phases of the light (full and new moon and two halves) appeared as female deities in the mythology of the Trypilians, and the four phases between them - as male. The symbols of the ornaments that marked these deities are highlighted. A number of examples of bowl ornaments whose symbolism corresponds to this concept have been analyzed. Variants of ornaments that do not fit into this concept are considered. The variant «two ovals joined into one oval» is interpreted as a phenomenon of convergence of seven- and eight-membered structures. (Trypilians believed that the cycle of the moon can be transmitted by both an eight-membered and a seven-membered structure). The variant of the ornament, in which three smaller ovals and four «goddesses» are placed in one oval, as a result of which the structure of this oval was a reduced copy of the ornament as a whole, is interpreted according to the microcosm and macrocosm model. In this connection, it was concluded that the Goddess Moon could also appear as a Goddess embodying the cosmos. The analysis of ornaments showed that the mythological ideas of ancient people combined the eight deities of the cycle of the Moon and the seven deities of the spheres of the Cosmos. It was concluded that the mythological views of the Trypilians were recorded in the ornaments of the bowls, in the center of which was the Moon Goddess.

Key words: ornament of the Trypilians, structures of ornaments, Moon in archaic symbolism, phases of the Moon and deities.

Надійшла до редакції 1.10.2023 р.

УДК 330.446.4

**КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ДО ТЕМИ
«ТРАДИЦІЇ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКОГО КНЯЗІВСТВА»**

Балабушка Вікторія Анатоліївна – аспірантка,
Київський національний університет культури і мистецтв, м. Київ,
<https://orcid.org/0000-0002-4271-6993>
DOI <https://doi.org/10.35619/ucpmk.v47i.716>
balabuskaviktoria@gmail.com

Стаття присвячена висвітленню поглядів та концепцій класиків історичної школи, що заклали фундаментальні знання соціальної історії та культури: від стародавніх племен волинцьєвсько-роменської культури до українського населення Чернігово-Сіверського краю, що разом утворили українську народність та державність Київської Русі. Вони сформуваали спільні основи життя та побуту місцевих племен, освоєння територій, землеробства, громадського устрою, звичаєвого права, фінансово-торгівельних відносин, дипломатії, духовного, культурно-мистецького життя. На цій основі склалися й укорінилися національні традиції закріплення земельного удільного князівства Чернігово-Сіверського та ін.; спадкоємних династій роду Рюриковичів, зокрема чернігівських Ольговичів, Давидовичів; відповідним складом населення, що характеризується місцевим кліматом, флорою, фауною, що впливали на характер і дух народу, власних імен – етнонімів, топонімів, гідронімів.

Ключові слова: населення, територія, сіверяни, Чернігово-Сіверський край, джерела, історіографія.

Постановка проблеми. Головними джерелами походження українства у складі східнослов'янського етносу і донині є літописи; цих оригінальних джерел збереглося 1500 списків, які стали писемною скарбницею культурної спадщини східнослов'янських народів. Літописні джерела, зокрема «Повість временних літ» стала головним джерелом для реконструкції геополітики україно-слов'янства. На базі літописних даних, ідентифікується етнографічна територія розселення, в т.ч. плем'я «Сіверян або Сівер», що розташовувалися в басейні за Дніпром, на лівому березі, по Десні, Сейму й Сулі. Відбувся процес трансформації самобутніх народно-побутових традицій сіверян: від стародавніх племен волинцьєвсько-роменської культури до українського населення Чернігово-Сіверського краю, що разом утворили